

Gjurmë të substratit mesdhetar-ballkanik në shqipe dhe greqishte: shq. *rrush* dhe gr. vj. ῥῶξ si rast studimi

Në këtë studim jemi përqendruar mirëfilli në provën dhe plotësimin e një interpretimi etimologjik të njësisë leksikore shq. *rrush*, bashkëlidhja e dikurshme e së cilës me gjegjësen gr. ῥῶξ, ῥωγός "id." (Camarda 1864 87) u shoqërua qysh herët me njohjen e një baze substrati mesdhetar/ paragrek **raC-*, duke bërë kështu të mundur edhe zgjerimin e mëvonshëm të saj me top[onimin] *Ragusa* (Dubrovnik), i menduar si i burimit ilir-shqiptar, khs.: p[roto]shq. **rag-ús(j)-* > (Bogdani 1685) top. <*Rufce*> (/rúʃə/ ~ /rúʃə/) „Ragusa“ (Çabej 1961 247, SGJ II 102v., SE VI 355vv.). Kjo përjasje etimologjike, përpos ndonjë shmangieje të papërfillshme në rindërtimin e protoformës shqipe, tumiret në kohën tonë gjithkund si e mirëqenë,¹ përkatësisht ajo ka ndikuar që të mënjanohen nga debati shkencor syzime të mëparshme mbi etimonin e fjalës.² Gjithsesi vetë rrethana që gr. ῥῶξ (krahas ῥᾶξ, ῥᾷξ) në greqistikë – e që këtej edhe në indoevropianistikë – mëtohet si një „fjalë e burimit mesdhetar“ [= *Mittelmeerwort*, *Mediterranean word*],³ jep sigurisht shkas

1 Shih Orel AED 381: PALb **rāguša*; sidomos Hamp 2000 9v.: **urōg-ús-V-*.

2 Këto syzime, që tash mund t'i konsiderojmë në fakt si të kapërcyera, po i radhisim pa ndonjë koment të hollësishëm, si vijon: Meyer-i (EWA 371) heq vetë dorë nga një përjasje e bërë më herët po prej tij me pers. e re *raz*, *razan*, kurd. *rez* "rrush; pjergull" (1883 41), duke shestuar jo pa rezervë një lidhje farefisnore me sll. vj. kisht. *grōzdъ* "rrush". Ndërkohë, ky afrim i dytë etimologjik a) ose është hedhur poshtë si i paqël-luar (Berneker I 355); b) ose është pranuar si i tillë, duke marrë parasysh këtu në mos një afri gjenetike ie. (Rohr 2000 106: idg. **g^hrēs-*, **g^hrōs-* „bar; filiz, lastar“ – Pokorny IEW 454); atëherë c) një ndikim të një gjuhe-substrat të panjohur (Oštir Arhiv II 33vv.; shih edhe Tagliavini 1935 241), ose d) një ndikim prej sllavishtes (së vjetër kishtare) (Huld 1984 56: "OCS *grusъ* „grapes“, the probable source of *rrush*"). Mendimit të Oštir-it i bashkohet së fundi edhe Polak-u (1967 140), që përsiat këtu një bazë jo-ie. **rak^h-*, **rag*, e cila, sipas tij, gjëllitka edhe në gjeorgj. *rk'a* „rejeton de vigne“. Një shpjegim të hershëm etimologjik e ndeshim edhe te Kristoforidhi (1903 307: *rrush* për -*vvσ-* te emri mitologjik Διό(νυσ)ος = ὁ διδάξας τὴν ἀμπελοργίαν - τροπῆ τοῦ ν εἰς ρ). Një burim ie. të fjalës në bashkëlidhje etimologjike me lit. *rausiū*, *raūsti* "pluck" përsiat Mann (1950 384; shih edhe Rasmussen 1981 13: **rus-je/o-*).

3 Lidhur me problematikën e gr. ῥᾶξ, ῥᾷγός, pranë ῥῶξ, ῥωγός „rrush; kokërr rrushi“ shih ndër të tjerë Boisacq 835; Frisk II 642; Chantraine 966; Beekes 1969 246; Furnée 1972 126. Në këtë qerthull problemor bën pjesë pa dyshim edhe lat. *racēmus* „bistak rrushi“; shih ndër të tjerë Walde-Hoffmann II 414; Ernout-Meillet 562; Schrijver 1991 306: „The

që të shqyrtojmë tash më nga afër çështjen e prejardhjes së gjegjëses së saj shq. *rrush*, njëlloj siç kemi vepruar e veprojmë zakonisht me të ashtuquajturat “fjalë substrati”, “fjalë të burimit mesdhetar” apo “fjalë kulture/shtegtare” me burim të panjohur, të cilat shqipja i ka të përbashkëta me greqishten në mos edhe me gjuhë të tjera (qofshin këto edhe rrënoja) në hapësirën e Gadishullit Ballkanik e në pellgun e Mesdheut gjatë periudhës së antikitetit.⁴

Përcollëm në këtë mënyrë që në fillim drejtpërdrejt ose tërthorazi çështjet që do të marrim në analizë, sigurisht pasi të kemi bërë më parë një paraqitje të thukët të paletës kuptimore, të çerdhes leksikore si edhe të përhapjes dialektore të fjalës *rrush* në gjuhën shqipe. Do të përqendrohemi pra: a) në bashkëlidhjen semantike e formale me top. *Ragusa* (Çabej, Hamp, Orel) përkatësisht me gjegjësen e gr. vj. ῥώξ (Camarda); b) në çështjen e zanafillës së fjalës: a buron shq. *rrush* prej së njëjtës gurrë substrati të pidentifikueshme nga afër, apo duhet t'i njohim edhe në këtë rast greqishtes së vjetër rolin e ndërmjetësit? (Hamp); e c) në rast se po, kur është përfutur ky huazim?

1. Përdorimi dhe përhapja dialektore e fjalës

Spektri kuptimor, sjellja gramatikore dhe përhapja dialektore e kësaj lekseme lënë të kuptojnë, se kemi të bëjmë këtu me një fjalë të lashtë në fondin leksikor të vitikulturës në gjuhën shqipe. *rrush* gjëllin gjithkund në hapësirën dialektore dhe diasporën shqipfolëse si njësi e vetme leksikore për të shënjuar a) frytin e rrushit në kuptim kolektiv; b) rrushin si pemë frutore, krahas *hardhi* dhe *pjergull* “rrush si bimë kacavjerrëse”; si edhe c) kokrrën (e rrushit),⁵ kryesisht në fraza përcaktore të tipit: *kokërr rrushi, vesh / vile / bistak rrushi* etj., më tej edhe d) përdorimin e tij në kuptimin e zgjeruar „lloj rrushi“.

Në pikëpamje gramatikore *rrush* sillet rregullisht si një emër

alternation of Lat. *c* with Gr. γ , the vocalism of the Greek forms, the semantics, and the limited distribution of the etymon all point to a substratum word.”; shih së fundi edhe De Vaan 2008 511: “Probably a loanword from a Mediterranean language”.

4 Dhe ky fond i burimit joie. rezultojnë të jetë jo i parëndësishëm sidomos në periudhën e antikitetit, përkatësisht në fazën e parë të kontakteve (historike-ballkanike) shqiptaro-greke. Një imazh shumë domethënës arrijmë ta sendërtojmë falë klasifikimit nga kjo perspektivë e atij inventari leksikor që pranohet tashmë gjithkund në albanologji si gjurmë e ndikimit të greqishtes së vjetër në shqipe. Ndër 37 njësi leksikore të huazuara (me siguri) prej greqishtes së vjetër – e ashtuquajtura listë e Ölbergut (1972 33vv.) – 26 syresh rezultojnë të jenë të gurrës joie. në greqishte dhe vetëm 11 të tilla dëshmojnë (në shumicën e rasteve) formime brendagjuhësore prej rrënjësh e bazash ie. në atë gjuhë. Shih hollësisht më poshtë shën. 20.

5 Këtu bën pjesë edhe përdorimi në kuptimin figurativ-përkëdhelës, kryesisht në gjuhën e fëmijëve, si „koka e organit seksual mashkullor; penis“.

mashkullor me paradigme defektive (sing[ulare] tant[um]), duke u kodifikuar si i tillë edhe në leksikun e shqipes standarde, khs. *rrush,-i* m. (FSHS 2002 1157). Forma shumësi më (t./g.) {-ra/na}, rrallë më (g.) {-a} dhe (arb. Kr.) {-nje}, ose pa mbaresë, gëzojnë përhapje dialektore të rrudhur dhe kryesisht në përdorimin e zgjeruar (pika d) „lloj rrushti“.⁶ Përndryshe dallojmë në disa të folme konservative toske e geqe edhe përdorimin (paralel) të një paradigme pas gjase të hershme asnjani, khs. *rrush,-t(ë)* as. (sing. tant.), sidomos në kuptimin kolektiv.⁷ Të dyja sjelljet gramatikore shfaqen në raporte të ndryshme edhe në letërsinë e vjetër shqipe, khs.:

Buzuku (1555):

- a) <amun de mereteh en driëafit russ? o fiñ ê xërecafit?> (75 65-67: /rrush/ (?) as./m. kall. nj. pashq.) „Numquid colligunt de spinis uvas aut de tribulis ficus?“ (Matheus 7 16)
- b) <Higne seh teh vigneneh diteh hi teh afferonete bulchy me çoçefit: e aih hi ftupen rufte: meh ateh hi en biell: e mallte teh chulognene vene tanble> (78 35-8: /rrushtë/ as. kall. nj. shq.) “ecce dies veniunt dicit Dominus et comprehendet arator messorum et calcator uvae mittentem semen et stillabunt montes dulcedinem et omnes colles culti erunt” (Amos 9 13)

Bardhi (Blanchus 1635):

- a) <Cofci i rufcet | qualus> (118 20: /i rrushet/ gjin. sh. shq.)
- b) <vefci i rufcit | racemus> (122 3: /i rrushit/ m. gjin. nj. shq.)
- c) <Rus | vua> (188 13: /rrush/ em. nj. pashq.)

Bogdani (1685):

- a) <e Noeu giet sè riu fi kiç pèr tu nzierè vena n'Rufcit | e Noè v'aggiunse il modo di cavar vino dall'uve> (Part I: I.VII.14: /rrushit/ m. rrj. nj. shq.)
- b) <luλεεεune venefctate, e bane Rusc e ù pojnë | fiorirono le vigne, fecero vua, e fi maturorono> (Part II: I.IV.16: /rrush/ (?) m./as. kall. nj. pashq.)
- c) <Ka me laam nde Vene stolen e Vet, me giak te Ruscit petekun' e vet. Genesis capite 49 | lauabit in vino stolam tuam, & in sanguine vuae pallium tuum. Gen. cap. 49> (Part. II: III.II.13 : / të rrushit/ m. gjin. nj. shq.)

Shmangie formale me karakter dialektor shfaqen te kjo fjalë vetëm në pozicion nistor: /rʉʃ/ kundrejt /ruʃ/, dhe këto kanë të bëjnë kryesisht

⁶ Shih ndër të tjerë Hahn AS III 111: sh. <ϱϱουϱ>; Kristoforidhi 307 : sh. *rrush*; Bashkimi 386: sh. *rrush-na*; Leotti 1246v.: sh. *rrush-ëra*, *rrush-a*; Krstić 106: sh. *rrush-nje*. Të dhëna të vlefshme gramatikore ndeshim gjithashtu te Kavalliotis 241: <ϱουϱουϱ>; Arbanas 107: <ruš>; Cordignano 178; Gazulli 364; sidomos Mann 1948 443.

⁷ Shih Bashkimi 386; Sasse 97: vetëm si asnjani (kolektiv); Giordano 428 etj.

me bjerrjen e tiparit fonologjik që dallon bashkëtingëlloret vibrante /i/ dhe /ɪ/ në zona të ndryshme të arealit dialektor të shqipes. Gjithsesi kemi të bëjmë këtu me një dukuri me një moshë pak a shumë të re e me përhapje dialektore të kufizuar që vepron kryesisht në pjesën lindore të toskërishtes veriore e të gegnishtes jugore (Gjinari 1989 155vv.). Në këtë mënyrë lejohemi të rindërtojmë, falë përjasjes së varianteve ekzistuese formale, një formë bazë paradialektore, e cila përkon pak a shumë me atë strukturë fonologjike mbizotëruese që gjëllin sot në hapësirën kompakte shqipfolëse: shq. (shek. VI-IX e.j.) **rus(-)*.

2. Çerdhja leksikore e fjalës

Në gjuhën e përditshme emri *rrush* shoqërohet jo rrallë me një mbiemër për të shënuar llojin, mënyrën e përpunimit, shijen etj., khs.: *rr. i kuq*, *rr. i bardhë*, *rr. i thatë*, *rr. i thartë* etj. Përndryshe ai gjëllin në terminologjinë e florës shqiptare si gjymtyrë frazash apo kompozitash përcaktore për të shënuar lloje të ndryshme rrushi, ose edhe bimë e pemë të tjera me fryte përkatësisht me gjethe të ngjashme me ato të rrushit, khs.: vgl.: *rr. i egër* "Vitis silvestris", *rr. gardhi / lepur / larush / pulëz* "Sedum dasyphyllum etj.", (g.) *rr. arushe* "Arctostaphylos, uva ursi", (dial. t.) *rr. gjalpërit* "Solanum nigrum, S. humile etj.", (dial. t.) *rr. mali* "Vaccinum myrtillus, Heidelbeere, Blaubeere", (g.) *rr. qëni* "Sorbos aucuparia; Phytolacca decandra", (dial. t.) *rr. toke / frëngu / serezi* "Ribes grossularia", *rr. miskodel* "uva fragrante, aromatica", (dial. g.) *rr. fëllânxe* "Daphne oleoides", *rr. dhelpën* "uva rossiccia"; *rr. brestënë* "uva bianca dagli acini rari"; *rr. gruzhdëz* "uva dei grappoli piccoli dagli acini o chicchi fittissimi", *rr. qelbës / çilek* "lloj rrushi aromatik", (arb. Kr.) *r. i shumpiëros* "ogrozd"; kompozita: *rrushqyqe* f. "lloj bime me fryte të ngjashme me ato të rrushit", *rrushkuq* m., *rrushkuqe* f. "pema e Judas; lloj shkurreje e ngjashme me gjineshtrën", *rrushzezë* f. "thanukël", *rrushqyqe* f. "lloj barishteje; bar urdhjeje" etj.; formime me prejardhje: (dial. g.) *rrushé* f. "Cistus villosus, lloj trendafili", fig. (dial.) "lloj dhie", demin. *rrushk* m. pranë *rrushkë* f. "pemël etj.", *rrushkull* m. "lloj shkurreje; therpelë" (edhe top.), që këtej edhe fig. *rrushkulli* f. "hidhërim" e *rrushkulloj* fol. "helmoj"; në këtë çerdhe hyjnë pas gjase edhe (dial. t./g.) *lërushk* m., *larushk(ë)* m./f. "rrush i egër" (një kryqëzim me *larëz* f. "id."?).⁸ Formime të tjera me ndajshitesë: (dial. g.) *rrushatak*, *rrushnuer* mb. "me shumë lëng (frut)", (i) *rrushemë* mb. "i lagur (dru)", *rrushman* m./mb. "mashkullor" (Gazulli 364) etj.

⁸ Shih ndër të tjerë Cordignano 178; Leotti 1246v.; Gazulli 364; Mann 443, Krstić 106, sidomos Mitrushi *passim* und FSHS 1157v.

3. *Rrush dhe top. Ragusium (~ Ragusa)*

Me gjithë çerdhen e sotme leksikore relativisht të pasur, materiali gjuhësor që ofron leksiku i shqipes nuk na lejon të vendosim lidhje brendagjuhësore, që do të mundësonin hetimin e mëtejshëm të bazës paradialektore shq. **rus*(-), përkatësisht rindërtimin e fazave të mëhershme të zhvillimit të saj. Këtë qerthull problemor që përcjellin shumë njësi në terminologjinë e florës dhe të faunës shqiptare, rreket ta zbërthejë Çabej (1961 247, SGJ II 102v.; SE VI 334vv.), i cili për hetimin e këtyre fazave në rastin konkret kërkon dhe gjen mbështetje në të dhënat e toponimisë antike-mesjetare në jug të bregdetit dalmat. Bëhet fjalë këtu për toponimin e supozuar si të burimit iliro-shqiptar: *Ragusium* (~ *Ragusa*: sot Dubrovnik / Kroaci), strukturën tingullore të të cilit Çabej e përsiat si paraformë të apelativit të sotëm *rrush*. Shkas për këtë i jep atij forma shq. /*rúʃə*/ ~ /*rúʃə*/ (f.) e emrit të këtij qyteti që gjëllinte pas gjase në ligjërimin popullor shqip në fund të shek. XVII, siç na dëshmohet si e tillë dy herë në veprën e Bogdanit (1685), khs.:

- a) <iffi- petek, ndjere keffo koheje gindete ruejtune nde fisnikescet Giytette *Rufcefsè* | qual Vesticciola fino à quest' hora si troua custodita nella nobilissima Città di Ragusa> (Part. II: I.IV.6: /të R(r)ushësë/ f. nj. gjin. shq.);
- b) <Pietri Lucari nde *Annalitè Rufcefsè* lib. 3. pag. 95. | Pietro Luccari nelli Annali di Ragusa lib. 30. pag. 95.> (Part. II: Antepenultimate: Plechienia e sctepisse Bogdanagnet: /të R(r)ushësë/ f. nj. gjin. shq.).

Shndërrimi i formës së mëhershme, të fiksuar në top. *Ragusium* ~ *Ragusa* në shq. e vj. (Bogdani) <*Rufce*> = /*rúʃə*⁹/ është sipas Çabejt (SGJ II 102v., SE VI 355vv.) produkt i bashkëveprimit të një tufe dukurish fonetike, të cilat janë përftuar gjatë periudhës historike të zhvillimit të shqipes, bash në fazën e ndikimit intensiv latino-roman. Ndër këto dukuri dallojmë: a) bjerrjen e mbylltores së zëshme /g/ në pozicion mesor ndërmjet dy zanoreve; b) rrëgjimin deri në bjerrje të plotë të zanores së patheksuar në rrokjen nistore; si edhe c) shndërrimin e rregullt */s/ > /ʃ/ në pozicion jonistor. Së fundi Çabej përqs formalisht strukturën fonologjike të formës dikur popullore (shek. XVII, Bogdani) <*Rufce*> = /*rúʃə*/ me apelativin *rrush*, duke hedhur në debatin albanologjik një formë burimore të përbashkët */*rag-ús(j)*-/ si ndërtim zvogëlues (= diminutiv) në kuptimin *"*rrushëz, kokërrth rrushi*".

9 Transkriptimi i zgjeruar i nistores vibrante <R-> me /r-/ të fortë është në fakt një vendim *ad hoc* (shih Hamp 2000 9), sa kohë që dallimi grafik <r> ~ <rr> i bashkëtingëlloreve vibrante të shqipes me statusin fonetik [r] ~ [rr] (përkatësisht [r] ~ [r]) nuk shfaqet rregullisht te Bogdani, sikurse edhe në tekstet e vjetra shqipe me alfabet latin.

Nëse ky toponim, dëshmuar jo aq herët në bregdetin dalmat¹⁰ – e bashkë me të, sipas Çabejt, edhe simotra e tij top. *Ragusa* në jug të Siçilisë (Itali)¹¹ – ka pasur (atëbotë) kuptimin bazë *„rrush”, këtë persiatje e kemi sot për sot të vështirë ta mbështesim, përkatësisht ta hedhim poshtë patjetër, meqë na mungon materiali dokumentar përkatës.¹² Fakt është që kjo përjasje merr shkas thjesht dhe vetëm nga analiza fonologjike e formës popullore top. <Rufce> (~ <Ragusa>), të syzuar si tipike shqipe, struktura tingullore e së cilës sipas Çabejt nuk përkuaka rastësisht me atë të apelativit shq. *rrush*. Shndërrimin formal (top.) **ragusa* në shq. *rrush* e tumir edhe Orel-i si specifike e shqipes,¹³ ndërsa Hamp-i – siç lë të kuptohet në interpretimin e tij –, mëton në këtë rast një operacion metodik më se të zakonshëm, meqë në zonën në fjalë emërtimet e vendeve me emra botanikë janë më se të pranishëm.¹⁴

Pa dashur të ndalemi më gjatë në gjykimet e njërës apo tjetrit studiues, mund të përmbledhim thukët se sot për sot nuk jemi assesi në gjendje të verifikojmë në aspektin semantik një afri të mundshme etimologjike ndërmjet top. *Ragusa* dhe shq. *rrush*. E kjo rrethanë e bën të domosdoshme përqendrimin në detaj të analizës diakronike në rrafshin tingullor. Në këtë rast janë për t'u sqaruar së pari dy çështje bazë, ku mbështetet i gjithë interpretimi i mësipërm, pikërisht: a) tufëza e dukurive fonetike, që kanë mundësuar shndërrimin pas gjase specifike shqip të top. *Ragusa* në shq. <Rufce> /rʉfʌ/ (shek. XVII, Bogdani); dhe b)

10 Njohuri të vlefshme enciklopedike lidhur me themelimin e qytetit (rreth 615 e.j.), dikur nën sundimin bizantin e më pas venedikas, na kumton *Grande Enciclopedia de Agostini* (vëll. 18, Novara 1997 241vv.); për gjykime të mirëfillta shkencore shih së fundi Mayer (I 282v., II 94), i cili regjistron përmbledhtas burimet historike më kryesore, duke i interpretuar ato nga perspektiva filologjike dhe gjuhësore-diakronike.

11 Njohuri të vlefshme enciklopedike në: *Grande Enciclopedia de Agostini* (vëll. 18, Novara 1997 246vv.: “Fondata probabilmente nel sec. VIII da Ragusei della Dalmazia sul luogo dell’antica Ibla Erea.”. Një syzim etimologjik, por në tjetër kah, ndërmer Rohlfs-i (LGII 440), i cili e heton më vete emrin e qytetit sicilian, duke propozuar një lidhje etimologjike me gr. ῥογός “dua (gruri)”, lat. **rogium*, më tej „τούς Ῥογούς nëpërmjet arab. **Rogūs* (te Edrisi *Ragūs*) *Ragusa* e sotme (qytet në Sicilinë juglindore)”.

12 Shih për këtë Skok (III 98v.) dhe Mayer (I 282v., II 94). Ky emër është interpretuar atëbotë ndryshe në mendësinë popullore (= etimologji popullore), khs. ndër të tjerë Presbyter Docleas, c. 31 (ed. Šišić, Beograd 1928): “in ripis marinis, quas Pidauri lingua sua ‘laus’ dicunt. Unde ea civitas Lausium vocata est, que postea r pro l posita, Ragusium appellata est.” Edhe më i hershëm Konstantinos Porphyrogenetos *De adm. imp.* c. 29.

13 “The form of the latter Ῥαούσα in Const. Porphyrogen. *De adm.* reflects the early Albanian loss of the intervocalic voiced stop before the contraction of vowels.” (Orel AED 391)

14 „Çabej then goes on to illustrate the fact that it is quite normal to find place names in that region derived from botanical appellatives. The conclusion, then, is that there is no reason to divorce the phonetic sequence and presumed semantic source in the attested *Ragūs-a* from the Albanian *rrush* ‘uva’.” (Hamp 2000 9)

vendosja e shenjës së barazisë midis strukturës fonetike top. (Bogdani) <Rufce> /rufə/ dhe apelativit *rrush* /ruf/.

Sa i përket çështjes së parë, veçojmë sidomos bjerrien e mbylltores së zëshme /-g-/ në pozicion ndërzanor, një dukuri që është mëtuar deri vonë si e mirëqenë vetëm në shqipe. Kjo dukuri ka nxitur pas gjase edhe mendimin lidhur me shndërrimin fonetik top. *Ragusa* > shq. (Bogdani) <Rufce> /rufə/, duke e vështruar atë si specifik të shqipes historike. Gjithsesi duhet të mbajmë parasysh këtu që ky emër vendi dëshmohet me dhe pa mbylltoren /-g-/ ndërzanore në burime të ndryshme historike dokumentare greqisht, latinisht dhe italisht, si p.sh. lat.-it. *Ragusium*, *Ragusa* ~ *Rausium* (*Lausium*), gr. *Ῥαούσα*, *Ῥαούσιον* etj.¹⁵ Në këto rrethana në pikëpamje metodike na duhet të mbajmë hapur si opsion të dytë mundësinë që varianti <Rufce> /rufə/ i regjistruar te Bogdani të ketë qenë një variante popullore romane, në mos jo një e tillë greko-bizantine.¹⁶ Këtë supozim e mbështet: a) sidomos situata e ngjashme që dëshmojnë toponime të tjera përgjatë bregdetit dalmat, shi në ato zona, të cilat edhe në fazën e fundit të antikitetit e në mesjetë nuk i ngërthente hapësira kompakte shqipfolëse në Ballkan, khs.: top. (gr.) *Τραγούριον*, lat. *Tragurium* pranë *Traorensis* (*Urbs*), it. *Traù* < *Traùr*, *Traòr* pranë kroat. *Trogir*.¹⁷ b) Gjithashtu duhet të mbajmë parasysh edhe faktin që i ashtuquajturi ligj i Meyer-it mbi bjerrien e mediave ndërzanore në leksikun e trashëguar dhe atë të huazuar të shqipes nuk tumiret më si i mirëqenë në kohën tonë, të paktën sa i përket bjerries së mbylltores ndërzanore /-g-/ (B. Demiraj 2000 60vv.). Këto rrethana na lejojnë tash të konsiderojmë bashkëlidhjen e supozuar ndërmjet top. *Ragusa* dhe shq. (Bogdani) <Rufce> /rufə/, ose duke pranuar një rol ndërmjetës greko-bizantin, përkatësisht (?) roman (shën. 16), ose në rastin më të mirë të njohim këtu një dukuri të izoluar në ligjërimin e thjeshtë popullor, që nuk u është nënshtruar patjetër rregullave të zakonshme fonetike të zhvillimit gjuhësor, siç ndodh jo rrallë në fushë

15 Hollësisht për këtë Mayer I, 282v.

16 Skok (III 93v.) saktëson që të dyja variantet formale (me dhe pa /-g-/ ndërzanore) kanë qenë pas gjase në përdorim në gjuhën romane (= dalmatishten) të qytetit me rrethina, khs.: *Ragusa* = *Ragusi* neben *Rausa* = *Rausi*. Mayer (II 94) sillet gjithashtu i tërhequr, duke iu referuar me të drejtë top. dalmatin *Τραγούριον*, lat. *Tragurium* pranë *Traorensis* (*Urbs*) (shih edhe shën. 16). Në rast se te të dyja toponimet kemi të bëjmë me një bjerrie relativisht të vonë të mbylltores /-g-/ në pozicion ndërzanor, atëherë do të ishim më të sigurt, sikur të përsiasnim këtu një dukuri të përfuar fillimisht në greqishten e enklavës anase të qytetit, siç ka ndodhur jo rrallë atëbotë në dialektet e ndryshme greke (shih Thumb 1964² 20v.). Orel përsiat një proces të përkundërt (AED 391 – shih shën. 12). Do mbajtur parasysh këtu që në greqishten e Salentos (Itali e Jugut) kjo dukuri ka rrokur edhe vijuesin e fjalës “rrush”, khs.: gr. vj. *ῥάξ ῥάγος* (~ *ῥώξ ῥώγος*), pranë gr. e re *ῥάγα* (~ *ῥόγα*) kundrejt gr. salent. *vráva*, *vrá*, *grá* (shih Rohlfs 1962 136v.).

17 Shih për këtë Mayer II 118 dhe Skok III 93v.

të toponimisë, khs. shq. *Berat* < sll. Belgrad, shq. *Pukë* < lat. (via) Publica etj.

Pavarësisht se cila nga dy zgjidhjet alternative do të parapëlqejë për interpretimin diakronik të toponimit në fjalë, mund të shtojmë së fundi që as njëra e as tjetra nuk i shkojnë për shtat barazimit formal të supozuar ndërmjet (top. *Ragusa* ~) shq. (Bogdani) <Rufce> /rufə/ (f.) dhe apelativit shq. *rrush* (n./m.),¹⁸ në kuptimin që asnjë syresh nuk ndihmon në interpretimin diakronik të shq. *rrush*. Alternativa e parë (: gr.-rom. *Rausa* > alb. /rufə/) parakupton një proces huazimi paralel greko-roman – gjithsesi fare të pavërtetueshëm –, edhe për apelativin tonë *rrush*. Që ne duhet të heqim dorë edhe nga alternativa e dytë, këtë e tumir hetimi diakronik i gjatësisë së zanores së rrënjës /-u-/, e cila gjëllin si zanore e shkurtër gjithkund në letërsinë e vjetër shqipe, sikurse edhe sot gjithkund ku flitet shqip (shih më lart § 1). Sigurisht që nuk do ta hasnim këtë situatë, domethënë një zanore të shkurtër në trup të fjalës, në rast se do të pranohet si të mirëqenë qoftë edhe njërën prej protoformave të rindërtuara dhe të shtruarra për diskutim deri sot, khs.: **rag-ús(j)-* (Çabej) krahas **rāguša* (Orel) apo **urōg-ūs-V-* (Hamp), të cilat, përpos bjerrjes së bashkëtingëllores mbylltore në pozicion ndërzanor, parakuptojnë edhe një rrudhje të strukturës rrokjesore të temës së fjalës. Një rrudhje e tillë është shoqëruar rregullisht në shqipe me një zgjatim kompensator të zanores rrënjore që ndodhej nën theks, dukuri kjo më se e njohur në historinë e gjuhës shqipe si gjatësi historike në sistemin e saj fonologjik (Çabej SGJ III 141), që vërtetohet katërcipërisht sidomos në shtresën e huazimeve latine të shqipes, ku ndeshim rregullisht bjerrjen e bashkëtingëlloreve lat. /-d-/, pranë [-w-] (= lat. <-b->) në pozicion ndërzanor, khs. a) nga shtresa e leksikut latin: lat. **padūle-* > shq. (t. ver., shq. let.) *pyll*, (dial. t. jug./g.) *pÿll*, shq. vj. (Buzuku, Budi, Bardhi) <pyyl> = /pÿt/ pranë (Bogdani) <pyλ> /pyt/ (shih B. Demiraj 2000 60vv.; 83);¹⁹ si edhe b) në mënyrë sporadike në shtresën e leksikut të trashëguar të shqipes, khs.: **d^heub-(e)to-* : shq. (t. ver., shq. let.) *det*, (dial. t. jug./g. ver.) *dēt*, letërsi e vjetër shqipe:

18 Krahas strukturës së ndryshme rrokjesore mund të mëtojmë si tjetër mospërkim edhe statusin e ndryshëm në gjininë gramatikore të njësive që përqasen me njëra-tjetrën, khs. top. <Rufce> /rufə/ (f.) kundrejt *rrush* (n./m.). I paqartë Çabej (SGJ II 103; SE VI 336) me transkribimin *Rrush* (= /ruf/) m. të dëshmisë së dytë në veprën e Bogdanit: <Pietri Lucari nde Annalite *Rufcesë* lib. 3. pag. 95.> (Part. II: Antepenultimate: Plechienia e sctepisse Bogdanagnet).

19 Në fakt Bogdani, me ndonjë përjashtim të rastit (khs. <kuut> /kūt/ „njësi matëse rreth 80 cm“ < lat. *cubitus* „njësi matëse rreth 44 cm“) nuk shënon grafikisht të ashtu-quajturën gjatësi historike të zanoreve të shqipes me anë të dyfishimit të grafemave zanore. Gjithsesi kjo rrethanë nuk e dobëson aspak forcën e argumentit tonë, meqë zanorja rrënjore e apelativit *rrush* gjëllin gjithkund në arealin dialektor të shqipes, sikurse edhe në letërsinë e vjetër shqipe vetëm si zanore e shkurtër /-u-/.

(Buzuku, Budi, Bardhi) <deet> = /dēt/ pranë (Bogdani) <det> = /det/.

Këto dy argumente shtesë bëjnë të mundur tash të heqim dorë një herë e përgjithmonë qoftë prej përqasjes së sotme etimologjike ndërmjet shq. *rrush* dhe variantit (dikur) popullor top. <Ruſce> /rʉfə/ (Bogdani), ashtu edhe prej protoformës së rindërtuar si formim zanafillës deminutiv: pshq. **rag-ús(j)-* (Çabej), **rāguša* (Orel), **urōg-ùs-V-*, **rāg-ùs-V-* (Hamp).

Shq. *rrush* dhe gr. *ῥώξ*

Sa i përket etimorit të shq. *rrush* Hamp-i nuk e përjashton krejt opsionin e një huazimi të mundshëm, në kuptimin që kjo leksemë, sipas tij, mund të jetë në shqipe rezultat i një ndikimi gjuhësor të greqishtes, në mos i një burimi tjetër, të panjohur prej Jugut të Ballkanit. Sipas tij: "Furthermore the presence of such ancient Greek garden products in Albanian as *pjepër* "melon" and *lakër* "cabbage" teaches us not to exclude the grape as a possible early borrowing from Greek or the southern Balkans." (f. 10)

Ky opsion mbart në vetvete të njëjtat vështirësi, me të cilat përballet shqyrtimi diakronik dhe etimologjik i një burie të konsiderueshme fjalësh të ashtuquajtura fjalë të substratit (paragrek), fjalë të burimit mesdhetar, fjalë kulture apo fjalë shtegtuese të periudhës së antikitetit, të cilat shqipja, pas gjase jo rastësisht, i ka të përbashkëta me greqishten në mos edhe me gjuhë të tjera (rrënoja) në Gadishullin Ballkanik dhe pellgun e Mesdheut. Lidhur me konkordancat leksikore greko-shqiptare, studimi orientohet zakonisht në hetimin e një gurre të përbashkët vetëm në rast se strukturat fonologjike të gjegjëseve simotra në gjuhët përkatëse shmangen nga njëra-tjera në mënyrë të tillë, sa që rezulton më se i nevojshëm rindërtimi i një protoforme bazë, prej së cilës mund të rrjedhojmë pa vështirësi secilën syresh në gjuhët përkatëse, khs.: shq. *bathë* ~ gr. φακός "thjerrëz" (B. Demiraj 1997 94); shq. *shegë* ~ gr. vj. σίδη, σίβδην "id." (Frisk II 702v.); *thes*, (dial.) *thas*, sh. *thasë* ~ gr. vj. σάκκος "thes (me lesh dhie)" (burim semit – B. Demiraj 1997 94). Në rast se struktura tingullore e gjegjëses shqipe mund të rrjedhohet pa kurrfarë vështirësish prej pedantit grek, d.m.th. pa cënuar aspak rregullsitë e shndërrimeve fonologjike të shqipes në kohë e hapësirë, atëherë i njihet greqishtes roli i ndërmjetësit në procesin e huazimit. Bëjmë fjalë këtu për një premisë metodike, që e tumirin faktorë të njohur jashtëgjuhësorë, të tillë si a) faktori kulturor-historik – roli i greçitetit antik si njëri ndër bazamentet e qytetërimit evropian –, por edhe b) faktori kulturor-geografik – përhapja e këtij greçiteti dhe forca e rrezatimit të tij në gjithë rajonin e Mesdheut e të Gadishullit Ballkanik, khs. shq. *mollë* < gr. vj. (dor.) μάλον (~ μήλον) "id." (nga ku

edhe lat. *mālum*, *mēlum*; Frisk II 226).²⁰

Pa dashur të shmangim patjetër diskutimin në plan të përgjithshëm, se sa e mbështetur do të ishte kjo premisë metodike në hulumtimin e kontakteve gjuhësore të shqipes, mendojmë gjithsesi se nuk jemi në hulli të gabuar, në qoftë se ndjekim nga afër opsionin e një ndikimi,

20 Një shqyrtim i detajuar i listës së Ölberg-ut (1972 33vv. – shih shën. 3) tumir plotësisht forcën e rrezatimit të greçitetit antik edhe në shqipe. Ndër 37 njësitë leksikore të lashta të burimit grek në shqipe (grupi A) 26 syresh rezultojnë të burimit joie., ndërsa (grupi B) vetëm 11 të tilla dëshmojnë baza të mirëfillta që rindërtohen për fazën e përbashkët të zhvillimit gjuhësor ie. Një ballafaqim i burimit etimologjik të gje gjëseve me rezultatet më të fundit në greçistikë dhe indoevropianistikë (Beekes II 1274) na jep pasqyrën që vijon:

Grupi A: *bli*,-*ni* “lloj peshku” < gr. βλέννος “llucë; lloj peshku” (Beekes I 219); *bretëk* < gr. βράτραχος, βράταχος etj. (Beekes I 206); *dhamjë* < gr. δημός “id.” (Beekes I 325v.); *hut* m., *hutë* f. (dial. t./g.) „Aegyptius; lloj bufi; lloj fajkoi etj.” < gr. ὠτος “id.” (Çabej SE IV 338); *kamare* (Blanchus) “merimangë” < gr. κάμμαρος “lloj merimange” (Beekes I 631); *kandër* “qyp vaji” < gr. κάνθαρος “lloj brumbulli; fig. kupë për të pirë; varkë kanotazhi” (Beekes I 634-5); *kumbull* < gr. κοικύμηλον “id.” (Beekes I 733); *lābrik* “levrek” < λάβριχος, λαβράκιον (Beekes I 818: formim brenda greqishtes nga joie. λάβρος “furious, boisterous, violent, fierce; gluttonous”); *lakër* < gr. λάχανον, sidomos -a (sh.) “garden-herbs, vegetables” (Beekes I 839); *lēpjetë* < λάπαθον (n.) “monk’s rhubarb, Rumex acetosa” (Beekes I 833); *liqen* < gr. λεκάνη “basin, dish” ose λεκάνιον “id.” (Beekes I 846); *mëllagë* “Malve” < gr. μαλάχη “id.” (Beekes II 896); *mëngërë*, g. *mangër* “presë vaji” < μάγγανον “philtre, tharm; iron peg, bolt” (Beekes II 887); *mokër* “Mühlstein” : gr. μηχανή, dor. μάχανά “means, tool, machine etc.” (Beekes II 949-50); *mollë* “mollë; frutë” < μῆλον (dor. μάλον) “id.” (Beekes II 943v.); *okër* “triticum monococcum” < ὄχος “lathyrus Ochrus” (Beekes II 1684); *pellg*, (Bardhi) <peleg> < πέλαγος “det, sipërfaqe e detit” (Beekes II 1164-5); *preshe* “Allium porrum” < πράσον “id.” (Beekes II 1229); *qersh*i < κερασία “bird cherry” (Beekes I 677); *sherp* < σίρφιον, σίλφιον “Silphium” (Beekes II 1332); *shkarpë* < κάρφος, *σκάρφιφος, khs. gr. re skárofi “shkarpë” (Beekes I 651); *shkop* < (Hesych) σκάπος (~ lat. scāpus) (Beekes ?); *shpellë* < agr. σπήλαιον “id.” (Beekes II 1382); *tepë* “triticum monococcum” < τίψη “id.” (Beekes II 1489); *tarogzë* “përkrenare” < θωράκιον “parzmore” (Beekes I 569); *trumzë* “Thymus, Thymian” < θύμβρα, θρύμρα “id.” (Beekes I 363)

Grupi B: *bletë* < μέλιττα “id.” (Beekes II 925: ie. **melit*- “mjaltë”); *duket* (*më*) < agr. δοκεῖ μοι (Beekes I 344-5); *egër* (*i*) < ἄγριος “id.” (Beekes I 16: ie. **h₂g’-ro-*); *fier* < πτέρις “fern, bracken” (Beekes II 1248: ie. **pet*- “fly”); *gjuhë* f. < gr. vj. (dor.) γλώσσα “id.” (Beekes I 278) *kum* “valë (deti)” < κύμα,-ατος “id.” (Beekes I 801: ie. **k’uh₁*- “swell”); *merimangë* < agr. μύρμαξ “id.” (Beekes II 928: ie. **morui*- “ant”); *pëllëmbë*, g. *pllaz* < παλάμη “dorë (e shtrirë), shuplakë” (Beekes II 1144: **plh₂-(e)m-*); *pjepër*, g. *pjepën* < agr. πέπων “reif” (Beekes II 1174: ie. **pek^w*- “pjek”); *shtëmbë*, g. *shtam(b)ë* < στάμνος “qyp i madh, but vere” (Beekes II 1390: **sth₂-mi-o-* “standing”); *vadhë*, (g.) *vodhë*, *vodhe*, *vodhëz* “sorbus domestica, Speierling”: zgjerim më {-dhë} i rrënjës **vo-va-* prej gr. vj. ὄα “Sorbus domestica” (Beekes II 1040v.: ie. **Hoi-ueh₂*-).

Shkruesi i këtyre radhëve nuk e konsideron këtë inventar si të ezauruar plotësisht, përkundrazi është i mendimit se në albanologji nuk është arritur ende të sendërtohen premisat metodike që do të mundësonin hetimin ballor të ndikimit të greqishtes së vjetër në gjuhën shqipe. Për vështirësitë e hulumtimit në këtë drejtim, shih sidomos Ölberg art. cit.

përkatësisht ndërmjetësimi të mundshëm të greqishtes në shqipe edhe për rastin në shqyrtim. Shkas për këtë na jep së pari vetë përqsja e Camarda-s me gjegjësen gr. ῥῶξ ῥωγός. Mënjanimi i top. *Ragusium* ~ *Ragusa*, (Bogdani) <Rufce> nga qerthulli problematik në fjalë nuk e dëmton aspak këtë përqsje diakronike formale. Përkundrazi ajo gëzon tash edhe përparësinë se të dyja madhësitë e krahasimit: shq. *rrush* (= Camarda <ῥούσος>) ~ gr. ῥῶξ, përkojnë plotësisht me njëra tjetrën në kuptimet e tyre kryesore: „rrush (fryt/pemë); rrush (kokërr)“, ndërsa formalisht ato i afron edhe më shumë me njëra tjetrën struktura tematike njërrokëshe.

Është pikërisht kjo rrethanë, që na nxit të shtrojmë tash pyetjen: Çfarë rezultati ofron hetimi diakronik i segmenteve të veçantë në strukturat tematike përkatëse. Në këtë kuadër është vetëm bashkëtingëllorja nistore e secilës njësi që nuk mbart kurrfarë vështirësie në interpretimin diakronik, meqë gr. [ʰr-] (= <ῥ->) dhe shq. [rr-] (= <rr->) në pozicion nistor absolut janë përftuar nga të njëjtat burime (jo-)ie.: ie. */sr-/ , */ur-/ , (?) */r-/ , jo-ie. */r-/ , kundrejt sekuencës ie. */Hr-/ > gr. */Vr-/ = pshq. */Vr-/ > gr. /Vr-/ (: <Vq->) = alb. */r-/ (B. Demiraj 1994 57vv.).²¹ Këtu do mbajtur gjithashtu parasysh se forcimi i vibrantes nistore */r-/ > /r̄-/ në shqipe ishte në veprim edhe në fazën e parë të ndikimit sllavojugor dhe roman në shqipe (shek. VII-X e. j.),²² khs.: shq. *rrugë* f. < it. *ruga*, *rrafsh* m. < sll. (jug.) **ravos* < psl. **orov* (si temë e vjetër emërore më -s-).

Sa i përket vokalizmit të rrënjës, Camarda sjell për krahasim variantin gr. ῥῶξ, pa përmendur ndonjë argument për përqsjen formale në shqyrtim. Këtë mund ta përcjellim paraprakisht si një ndërmarrje *ad hoc* të autorit,²³ përderisa greqishtja dëshmon disa variante formale me zanore rrënjore të pastabilizuar, khs.: ῥᾶξ ῥᾶγός, ῥᾷξ ῥᾷγός, ῥῶξ ῥωγός; gr. e re (dial.) ῥᾶγα, ῥόγα, gr. (salent.) *vráva*, *vrá*, *grá* (Frisk II 642; Rohlfs 1962 136). Një përpjekje të parë për rindërtimin e një paradigme burimore të njësuar të greqishtes e ndërmerr Hamp (2000 7vv.), i cili dallon për variantet tematike gr. ῥᾶγ- und ῥωγ- ndoshta me të drejtë „the remains of a single old noun“: (em. nj.) **uróhg-s* : **ῥῶξ*, (gjin. nj.) **urhg-ós* : **ῥᾶγός* ose **ῥῶγός* u.a.

Pra, sipas Hamp-it, gr. ῥῶξ përfaqëson pandërmjetshëm formën bazë të një paradigme dikur të njësuar (= paradialektore) të greqishtes: (em. nj.) **uróhg-s* : **ῥῶξ* > ῥῶξ. Parë nga perspektiva e albanologjisë,

21 Për situatën në greqishte shih së fundi s. Rix 1969 79vv.; HGG 62, 66, 76.

22 Shih Demiraj, Sh. 1996 155vv.; Topalli 2001 265vv.

23 E kemi të vështirë të deduktojmë se përse Camarda ka mëtuar një përqsje formale (vetëm) me variantin gr. ῥῶξ, përderisa ai vetë nuk shprehet për këtë. Ndoshta kemi të bëjmë me një rastësi, pasi siç do ta rimarrim edhe më poshtë (shih shën. 26) Camarda i referohet këtij varianti kur trajton zhvillimet e spirantes */s/ (> shq. /ʃ/) në grupe të ndryshme bashkëtingëllore.

mund të shtojmë tani sidomos lidhur me vokalizmin e rrënjës, që kjo rrethanë gjuhësore në greqishte e së bashku me të edhe rindërtimi i protoformës së njësuar (em. nj.) **uróhg-s* i shkojnë përshtat fare edhe përqasjes formale të shq. *rrush* me gr. *ῥώξ*. Gjithsesi duhet të mbajmë parasysh këtu se hetojmë për çdo rast në kuadrin e kontakteve të hershme ndër-gjuhësore, përkatësisht të veprimit të substratit, meqë marrëdhënie proporcionale të kësaj natyre: gr. */ō, o/ : shq. /u/ i hasim në shqipe (pavarësisht nga mjedisi fonologjik) vetëm në fondin joindoevropian përkatësisht në shtresën e hershme të huazimeve (edhe) prej greqishtes së vjetër në shqipe,²⁴ khs.: shq. *gjuhë* f. < gr. vj. (dor.) *γλώσσα* "id." (Çabej SE IV 338), *hut* m., *hutë* f. (dial. t./g.) „Aegyptius; lloj bufi; lloj fajkoi etj.” : gr. vj. *ῥτος* "id.", lat. *otus* „id.” (Çabej SE IV 384: huazim gr. vj.; Meyer EWA 460: huazim lat.); (*më*) *duket* fol. < gr. vj. *δοκεῖ μοι* (Çabej SE III 354) etj.²⁵ Në pikëpamje të kronologjisë relative procesi i huazimit duhet të jetë përfutur në një fazë të caktuar të zhvillimit, kur në sistemin zanor të shqipes mungonte një zanore e mesme buzore, e radhës së prapme [o(:)], përkatësisht ishte përfutur ndërkohë një boshllëk në aksin velar të atij sistemi, bash në një periudhë kur korrelacioni i gjatësisë në sistemin e zanoreve të greqishtes së vjetër kishte filluar të humbiste funksionin e vet fonologjik kuptimdallues.²⁶

Vetëm në këto rrethana, pra duke i njohur depërtimit të kësaj fjale substrati në shqipe rolin ndërmjetës të greqishtes së vjetër, ne lejohe mi tash të tumirim edhe pranëvënien formale që mëton Camarda, kur përqs tingujt fundorë: shq. /-s/ : gr. vj. /-ks/ (1864 381 = <-σς> : <-ξ>),²⁷ në kuptimin që grupi bashkëtingëllor fundor në kufijtë morfematikë të fjalës /-ks/ (= {°K-s}) gjatë procesit të huazimit është perceptuar (edhe) në ndjesinë gjuhësore të bashkësisë së dikurshme shqipfolëse pak a shumë si një tog bashkëtingëllor me shqiptim të lidhur, që vjen me thënë se fjalëforma /^hrōks/ (= {^hrōk-s}) është përjetuar dhe përthithur prej folësve të atëhershëm të (proto)shqipes si një njësi morfologjike

24 Lidhur me problematikën e huazimeve pas gjase latine, të cilat dëshmojnë në shqipe, sikurse edhe në greqishten (bizantine) ngritjen [o:, o] > [u], shih së fundi Bonnet 1998, 75vv.

25 Përqsjet përkatëse në shtresën leksikore të trashëguar të këtyre dy gjuhëve dëshmojnë të tjera proporcione që nuk kushtëzohen nga mjedisi fonetik: gr. vj. (= ie.) /ō ~ o/ : shq. /e ~ a/, khs. shq. *te(të)* : gr. *ὄκτώ* num. „id.” pranë *asht(ë)* m./n. : gr. *ὀστέον* „id.” u.a. (B. Demiraj 1997 43, 82v.).

26 Rix HGG 56: ndërmjet periudhës së helenizmit dhe fundit të antikitetit.

27 Camarda sjell të dyja fjalët në krahasim formal, kur trajton burimet e bashkëtingëllores /s/ në gjuhë shqipe: „La σ (= *s – B.D.) non solamente semplice, ma anche compresa nella ψ soggiace facilmente al detto raddolcimento, p. e. in *πσςέχ*-e (= *pshehë* – B.D.) tosk., *io nascondo*, cf. *ψέφ-ας* [...] Del pari la ξ risente spesso di questo vezzo albanico, ed in molti casi è profferita σς (= *sh* – B.D.), come in [...] *ῥούσς* (= *rrush* – B.D.), *uva*, *ῥώξ* *acino d'uva, uva*” (f. 87).

e mëvetësishme. Si i tillë ky tog fundor i është nënshtruar asimilimit të rregullt që përjetoi grupi */ks/ > sh. /ʃ/ qoftë në fondin e trashëguar indoevropian ashtu edhe në shtresat e huazimeve greke e latino-romane të fondin të shqipes, khs.: *gjashtë* num. : ie. **sek's(-to)*; (onom.) *Llesh* < gr. (bizant.) Ἀλέξ-ις, pranë *Llezhder* < Ἀλέξανδρ-ος (Çabej 1972 34); *frashër* m. < lat. *fraxinus* etj.

Përfundim

Nga sa u kumtua më lart vijmë në përfundimin që shq. *rrush* është një fjalë e izoluar në shtresat e hershme të leksikut të shqipes, sikurse shumë njësi leksikore nga fushat e florës dhe të faunës shqiptare, për cilat interpretimi etimologjik i nënshtrohet kryekëput krahasimit diakronik me gjuhët simotra, përkatësisht kontaktit (para)historik me gjuhët fqinjë. Përqasja formale me toponimin *Ragusa* (Dubrovnik / Kroaci), që dëshmohet në letërsinë shqipe të shek. XVII në formën popullore /*ruʃə*/ (Bogdani: <*Rufce*>), edhe pse është pranuar deri vonë në debatin albanologjik si e mirëqenë, nuk gjen më mbështetje me rezultatet e reja në fushën e fonologjisë historike të shqipes. Përkundrazi bashkëlidhja e dikurshme me gjegjësen gr. ῥῶξ (Camarda 1864 87) fiton nga kjo perspektivë gjithnjë e më shumë terren, gjithsesi duke dëshmuar pa kurrfarë keqkuptimi rolin ndërmjetës të ndikimit të lashtë gjuhësor-kulturor helen.

Abstract

Traces of the Mediterranean-Balkans in Albanian and Greek: alb. *rrush* and old gr. ῥῶξ as case study

The "indoeuropianisation" of the Balkans developed over time from the substratum of different cultures, which together built the base of the civilization, which in the first ancient period has had a high point by the Greek population and their colonies in the Mediterranean coast of the Ionian See, Adriatic See and elsewhere. The absorb of the indigenous cultures has left tracks in the earliest stratum of the Non-Indoeuropean lexis of the ancient Greek, which is often called "Pre-Greek substratum", "Pelagian" or "words from a Mediterranean source" to "words with unknown source".

Not accidentally a considerable number of lexical entries of this kind is to be found in Albanian, more, this is part of the oldest Non-Indoeuropean substratum, as in the case of the word al. *rrush*, idem gr. ῥώξ (together with ῥάξ, ῥάξι) is, as base items in the terminology of viticulture, which is the subject of this treatment. The language comparison and the diachronic analysis of Albanian from multiple research perspectives, precise the intermediate role, which have had the Old Greek language in this case – the loan of the cited word into Albanian, while the former comparison with the toponym *Ragusa* (Dubrovnik) results as not to be right.

The research of the origin of the old words of this kind in Albanian with methods of etymological and ethnolinguistic analysis completes the mosaic not only the old Albanian-Greek language contact, but helps in one or the other way to rebuild the picture of the intercultural exchange in the (Pre-)ancient Balkans.

Bibliografi

1. Materiale burimore

a) Letërsi e vjetër shqipe

Buzuku, Gjon: shih më poshtë Çabej, Eqrem (rubr. 1.a.)

Çabej, Eqrem: *"Meshari i Gjon Buzukut"*, Bd. I-II. Tiranë 1968 (= Buzuku)

Blanchus, Franciscus: *Dictionarium latino-epiroticum*. Rom 1635 (= Bardhi)

Bogdanus, Petrus: *Cuneus Prophetarum de Chrito Salvatore Mundi et eius evangelica veritate*. Padua 1876. Ribotim anastatik: *Cuneus Prophetarum a Pietro Bogdano* (mit einem Beitrag von Giuseppe Valentini und Martin Camaj), në: *Beiträge zur Kenntnis Südosteuropas und des Nahen Orients*, Bd. 24. München 1977 (= Bogdani)

b) Fjalorë, glosarë etj.

Arbanas, Louis: *Deutsch-Albanisches und Albanisch-deutsches Wörterbuch*. Wien – Leipzig 1912 (= Arbanas)

Cordignano, P. Fulvio: *Dizionario Albanese – Italiano e Italiano – Albanese* (il nuovo "Jungg"), Parte Albanese – Italiana. Milano 1934 (= Cordignano)

Fjalor i Shqipes së Sotme. Tiranë 2002 (bot. 2. = FSHS)

Fjaluer i Ri i Shcypés (Përbaam préie Shocniët t' Bashkimit). Shkodër 1908 (= Bashkimi)

Gazulli, Nikollë: *Fjaluer i Ri. Fjalë të rralla të përdoruna në Veri të Shqipnis*. Tiranë 1941 (= Gazulli)

Giordano, Emanuele: *Fjalor i arbëreshëve të Italisë - Dizionario degli albanesi d'Italia*. Bari 1963 (= Giordano)

Hahn, Johann Georg v.: *Albanesische Studien. Heft III* (Beiträge zu einem albanesisch-deutschen Lexikon. Wien 1854 (= AS III)

A. Hetzer: *Kavalliotis, Das dreisprachige Wörterverzeichnis von Theodoros Anastasiu Kavalliotis aus Moschopolis*, gedruckt 1770 in Venedig. Hamburg 1981. (= Kavalliotis)

Kavalliotis, Th. Anastasiu: shih më lart Hetzer, A.

Krstić, Kruno: *Rječnik Govora Zadarskih Arbanasa*. Zadar 1987 (= Krstić)

Leotti, Angelo: *Dizionario Albanese-Italiano*. Roma 1937 (= Leotti)

Mann, Stuart: *An Historical Albanian-English Dictionary*. London - New York - Toronto 1948

Mitrushi, Ilia: *Drurët dhe shkurret e Shqipërisë*. Tiranë 1955 (= Mitrushi)

Sasse, Hans-Jürgen: *Arvanitika. Die albanischen Sprachreste in Griechenland, Teil I*. Wiesbaden 1991 (= Sasse)

Kristoforidhi, Konstantin: Fjalor shqip-greqisht (bot. i 2-të, përpunuar dhe transkriptuar nga Aleksandër Xhuvani). Prishtinë 1961 (= Lex.)

2. Letërsi shkencore

- Beekes, Robert S. P.: The Development of the Proto-Indo-European Laryngeals in Greek. Den Haag – Paris 1969
- Beekes, Robert S. P.: Etymological Dictionary of Greek, bl. I-II, Leiden – Boston 2010.
- Berneker, Erich: Slavisches etymologisches Wörterbuch, bl. I-II/1. Heidelberg 1908-13 (= Berneker)
- Boisacq, Émile: Dictionnaire étymologique de la langue grecque... Heidelberg 1916 (= Boisacq)
- Camarda, Demetrio: Saggio di grammatologia comparata sulla lingua albanese, vol. I. Livorno 1864
- Chantraine, Pierre: Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire de mots. Paris 1968. (= Chantraine)
- Çabej, Eqrem : Die älteren Wohnsitze der Albaner auf der Balkanhalbinsel im Lichte der Sprache und der Ortsnamen, in : Atti 7. Congresso internazionale di Scienze onomastiche, Bd. I. Firenze 1961
- Vendbanimi i hershëm i shqiptarëve në Gadishullin Ballkanik në dritën e gjuhës e të emrave të vendeve., në: „Buletin i Universitetit të Tiranës (SSHSH) 1 [1962] 219-26
 - Studime gjuhësore, Bd. II/III/IV. Prishtinë 1976 (= SGJ)
 - Studime etimologjike në fushë të shqipes, Bd. IV/VI. Tiranë 1996, 2002 (= SE)
- De Vaan, Michiel: Etymological Dictionary of Latin and the other Italic Languages, Leiden – Boston 2008
- Demiraj, Bardhyl: Bemerkungen zur Entwicklung der anlautenden idg. Laryngale im Albanischen, në: „In honorem Holger Pedersen. Kolloquium der Indogermanischen Gesellschaft vom 25. bis 28. März 1993 in Kopenhagen“. Wiesbaden 1994, f. 57-76
- Albanische Etymologien, Amsterdam – Atlanta 1997. (= AE)
 - Das Meyersche Gesetz über den Schwund der intervokalischen Media im Albanischen (Revision), në: „Münchener Zeitschrift zur Sprachwissenschaft“ 61 [2001] 57-92
- Demiraj, Shaban: Fonetikë historike e gjuhës shqipe. Tiranë 1996
- Ernout, Alfred - Meillet, Antoine : Dictionnaire étymologique de la langue latine (4. Auflage). Paris 1967 (= Ernout – Meillet)
- Frisk, Hjalmar: Griechisches etymologisches Wörterbuch, Bd. I-III. Heidelberg 1960-73 (= Frisk)

- Furnée, Edzard Johan: Die wichtigsten konsonantischen Erscheinungen des Vorgriechischen. The Hague – Paris 1972
- Gjinari, Jorgji: Dialektet e gjuhës shqipe. Tiranë 1989
- Hamp, Eric: *Greek $\Phi\Omega\xi$ $\Phi\Omega\chi\acute{o}\varsigma$, Albanian rrush, and Ragusa*, në: "Ponto Baltica" 10 [2000] 7-11
- Huld, Martin: Basic Albanian Etymologies. Columbus 1984
- Kortlandt, Frederik H. H.: Armenian and Albanian, në: „*La place de l'arménien dans les langues indo-européennes*“, në: *Mém. Akad. Roy. Belg. (Cl. Lettres)*, Bd. III. Lovanii, f. 38-47
- "PIE. *s in Albanian", në: SSGL 10 [1987] 219-26
 - Albanian and Armenian, në: KZ 94 [1984] 243-51
- Kristoforidhi, Konstantin: shih më lart në 1.b.
- Mann, Stuart E.: The Indo-European vowels in Albanian, në: „Language“ 26 [1950] 379-88
- Mayer, Antun: Die Sprache der alten Illyrier, Bd. I-II. Wien 1957-9
- Meyer, Gustav: Albanesische Studien I. Die Pluralbildungen der albanesischen Nomina, in: Sitzungsber. d. phil.-hist. Cl. d. kais. Akad. d. Wiss. in Wien, Bd. 104. Wien 1883
- Etymologisches Wörterbuch der Albanesischen Sprache. Straßburg 1891 (= EWA)
- Ölberg, Hermann: Griechisch-albanische Sprachbeziehungen, në: IBK 17 [1972] 33-64
- Sprachlicher Kontakt und Lautchronologie, në: „Dona slavica aeni-pontana. In honorem Herbert Schelesniker“. München 1987, 135-45
- Orel, Vladimir: Albanian Etymological Dictionary. Leiden – Boston – Köln 1998 (= AED)
- Pokorny, Julius: Indogermanisches etymologisches Wörterbuch, Bd. I. Bern - München 1959 (= Pok.)
- Polák, Václav: Les éléments caucasiens en albanais, në: „Orbis“ 16 [1967] 139vv.
- Rasmussen, Jens Elmegård: Forelæsninger over albansk sproghistorie. Kbh. ES 1981 (- drsh.)
- Rix, Helmut: Anlautender Laryngal vor Liquida und Nasalis Sonans im Griechischen, në: MSS 31 [1969] 79-111
- Historische Grammatik des Griechischen. Laut und Formenlehre. Darmstadt 1992 (2. Auflage = HGG)
- Rohlf, Gerhard: Vocabolario dei dialetti salentini (Terra d'Otranto), Bd. I-III, München 1956 – 1961
- Neue Beiträge zur Kenntnis der unteritalischen Gräzität. München 1962
 - Lexicon Graecanicum Italiae Inferioris, Tübingen 1964 (2. Auflage = LGII)

- Rohr, Rupprecht: Etymologisches Wörterbuch des Arbresh in Acquaformosa. Nach den Aufzeichnungen des AIS (Punkt 751). Den Haag und Herchen 2000
- Schrijver, Peter: The Reflexes of the Proto-Indo-European Laryngeals in Latin. Amsterdam - Atlanta 1991
- Skok, Petar: Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, vëll. III. Zagreb 1973
- Tagliavini, Carlo: L'albanese di Dalmazia. Contributi alla conoscenza del dialetto ghegho di Borgo Erizzo presso Zara. Firenze 1935.
- Thumb, Albert: Altgriechische Elemente des Albanesischen, in: IF 26 [1909] 1-20
- A Handbook of the Modern Greek Language (2. Aufl. – engl. Übs.). Chicago 1964
- Topalli, Kolec: Sonantet e gjuhës shqipe, Tiranë 2001.
- Walde, Alois: *Lateinisches etymologisches Wörterbuch* (3. neubearbeitete Auflage von J.B.Hofmann), Bd. I-III. Heidelberg 1938-54 (= Walde-Hofmann)